

Тетяна МОРОЗ

СТАРО(ЦЕРКОВНО)СЛОВ'ЯНІЗМИ ЯК ДЖЕРЕЛА МОВИ ТВОРІВ
Т. ШЕВЧЕНКА ТА БІБЛІЙНИХ ПЕРЕКЛАДІВ П. КУЛІША

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Мороз Т. Старо(церковно)слов'янізми як джерела мови творів Т. Шевченка та біблійних перекладів П. Куліша; 8 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова – українська.

Анотація. У статті в узагальненому вигляді представлено результати попередніх мовознавчих досліджень щодо вивчення індивідуальних мовних стилів Т. Шевченка та П. Куліша, їхнього зв'язку з культурними традиціями української мови, місця та стилістичної функції старо(церковно)слов'янізмів як одного із джерел мови письменників.

Ключові слова: старо(церковно)слов'янізми, писемно-книжна традиція, стилістична функція, мова творів Т. Шевченка, біблійні переклади П. Куліша.

У сучасному українському мовознавстві історія стосунків української та старо(церковно)слов'янської мов вже має певне висвітлення, проте цілий ряд питань залишаються проблемними, й зокрема – питання термінології. Так, під час II Міжнародної наукової конференції «Українська мова і сфера сакрального», що відбулася 10-11 жовтня 2013 року у Чернівцях, було проведено засідання круглого столу «Старослов'янська – церковнослов'янська – староцерковнослов'янська – давньоцерковнослов'янська мова, старослов'янізми – церковнослов'янізми (об'єкти і термінологія)» під головуванням В. В. Німчука, проте однозначної відповіді знайдено не було.

До питання церковнослов'янізмів у лексиці української літературної мови зверталось чимало науковців. Так, їх стилістичну функцію в українській літературній мові нового періоду досліджено, зокрема, на матеріалі творів І. Котляревського (Ю. Шевельов), Т. Шевченка (В. Сімович, В. Русанівський, О. Муромцева), П. Куліша (Ю. Шерех (Шевельов). Та незважаючи на ґрунтовні дослідження Шевченкової авторської стилістичної лабораторії, здійснені свого часу видатними українськими вченими, названими вище, мова творів «Апостола правди і науки», «Володаря у царстві духа», «Українського генія», основоположника нової української літературної мови і досі залишається під пильною увагою сучасних українських мовознавців.

Мета статті полягає в тому, щоб узагальнити результати попередніх мовознавчих досліджень щодо пізнання мовних індивідуальностей Т. Шевченка та П. Куліша, їхнього зв'язку з культурними традиціями української мови, місця та стилістичної функції старо(церковно)слов'янізмів як одного із джерел мови письменників.

За результатами наших попередніх досліджень, активно вживаними лексемами церковнослов'янського походження як в оригінальних

творах Т. Шевченка, так і в перекладі Біблії П. Куліша є, зокрема, такі: *опріснок; багрянниця; чертог; витати; трапезувати; ректи, глаголи(а)ти та похідні від них; вповати (уповати); вмовкати (умовкати); усмиряти* [2]. Отже, й іменники, і дієслова церковнослов'янського походження становлять компактну групу лексичних засобів, мають виразні стильові конотації конфесійного стилю, а в текстах виконують стилістичну функцію й безпосередньо впливають на формування специфічних ознак конфесійного стилю української літературної мови нового періоду.

Окремого коментаря потребує збереження давньої форми – перфекта, утвореної шляхом поєднання активного дієприкметника минулого часу з формами теперішнього часу дієслова *бути*, що було характерним і для мови Шевченкових творів (в окремих випадках Т. Шевченко і сам їх утворював), і для біблійних перекладів П. Куліша. В. Сімович показав це на прикладі форм теперішнього часу з допоміжним дієсловом *бути*, адже староукраїнська мова таких форм не знає, і вони, з погляду системи цієї мови, є «фальшивими» [8, с. 345-346]. Збереження й використання цих давніх граматичних форм було органічним не лише для Т. Шевченка, що добре знав текст Біблії і ще хлопчиною засвоїв Псалтир, а й для Івана Пулюя – перекладача Псалтиря: *Коли спогляну на небеса твої, діло рук твоїх, на місяць і зорі, що сотворив еси* (Пс 8: 3); *Із уст дітвори і немовляток вчинив еси хвалу задля ворогів твоїх, щоб зробити безмовним ворога і мстителя* (Пс 8: 2); *Ти погромив народи, знищив безбожника, імя їх затер еси на віки вічні* (Пс 9: 5); *Поставив його господарем над ділами рук твоїх, усе положив еси, під ноги його* (Пс 8: 6). Як бачимо, не лише на рівні окремих лексем, а й на рівні давніх дієслівних граматичних форм у мові творів Т. Шевченка та біблійних перекладів П. Куліша-І. Пулюя простежується зв'язок із книжно-писемною традицією, що цілком забезпечує культурну спадкоємність

і утверджує умотивованість цих одиниць у складі лексики сучасної української мови.

Актуальність мовного досвіду П. Куліша та І. Пулюя у творенні лексики високого стилю української мови вже була предметом нашого дослідження [3], в результаті якого було встановлено місце і роль використання у текстах біблійних перекладів стильового потенціалу церковнослов'янських, з'ясовано функціональні властивості цих засобів у творенні урочистого, поетичного, піднесеного колориту мовлення, типового для високого стилю.

Варто зауважити, що ставлення П. Куліша до церковнослов'янської лексики спадщини було своєрідним, – він широко використовував ці мовні елементи і в белетристичних, і в науково-прозових творах, і навіть у приватному листуванні. Дослідники по-різному оцінювали цей факт. Так, напр., І. Франко писав про те, що П. Куліш ніколи не вмів знайти «граници» між народною і церковною мовою, тому його переклад Святого Письма рясніє такими церковнослов'янськими, як *ректи* або *глаголити* і т. ін. [9, с. 287]. Такої ж думки був й І. Огієнко: «Куліш силкувався писати «народною мовою»..., а далі кинувся в протилежний бік і переповнив свій переклад церковнослов'янськими... і новоствореними словами, які вживав і знав тільки він сам. Багато в нього маловідомих і місцевих слів, якими не можна зловживати при перекладі Біблії, – бо ж переклад Біблії призначається для всеукраїнського читання і розуміння» [1, с. 20]. На думку В. Чапленка, церковнослов'янські елементи страшенно архаїзували Кулішеву мову і звучали прикрим дисонансом у загальній орієнтації українського мовотворення на народну мову, робили його стиль якимсь старомодним проти нових, свіжих засобів, хай то були й «ковані слова» (неологізми) [6, с. 103].

У праці Ю. Шевельова «Внесок Галичини у формування української літературної мови» знайдемо відмінний від попередніх погляд на Кулішеві церковнослов'янські. Учений зазначає, що «абстрактна лексика – це те, що найбільше цікавило П. Куліша в тих мовних джерелах старовини, які він розшукував і до яких жадібно припадав. Але в цій галузі йому найбільше ставали в пригоді церковнослов'янські, які становили спільне добро всіх частин України» [10, с. 29-31]. В іншій праці, присвяченій спеціально П. Кулішеві, Ю. Шевельов (Шерех) довів, що Кулішева мовна політика була спрямована на вироблення високого стилю української мови, що досягалося вживанням абстрактної церковнослов'янської лексики як одного із засобів творення такого стилю. За спостереженнями вченого, П. Куліш використовував церковнослов'янські не лише в поезії, а й у критичній, науковій літературі, в художній прозі, у листах. З церковнослов'янських у листах П. Куліша можна було б укласти цілий словник. Цитати з Біблії становили важливий текстовий компонент Кулішевих листів. Та все ж, попри широке вживання церков-

нослов'янських, Кулішева мова зберегла свій глибоко український характер [11, с. 14].

Головною внутрішньою причиною тяжіння української літературної мови до церковнослов'янських та «вічного відродження їх» Ю. Шевельов вважав саму природу церковнослов'янської мови, яка «позиченням або калькуванням» увібрала в себе величезні скарби давньогрецької абстрактно-філософської й богословської мови, – а ледве чи яка в світі народна мова може такими скарбами похвалитися» [12, с. 3]. У такий спосіб П. Куліш сприяв розширенню і збагаченню словникового складу української літературної мови XIX ст., поєднуючи у своїх текстах одиниці книжної та розмовної сфер. Кулішева мовна політика була спрямована на вироблення високого стилю української мови, що насамперед досягалося завдяки вживанню абстрактної церковнослов'янської лексики.

Кулішева практика щодо використання церковнослов'янської мовної спадщини у текстах українських перекладів книг Святого Письма була продовженням традиції, започаткованої Т. Шевченком, адже саме йому в історії становлення української літературної мови нового періоду відведено важливу роль у стилістичному утвердженні церковнослов'янських.

Творча спадщина письменника неодноразово привертала увагу мовознавців. Так, проф. В. Сімович у середині 1930-их років опублікував ряд праць про мову Т. Шевченка, в одній із яких назвав джерела та стилістичні функції церковнослов'янських (за термінологією В. Сімовича – архаїзмів) у його поетичних творах: „Поет свідомо вживає староукраїнських (і церковних) форм, слів і фраз, а то і свої власні утворює, такі, що їх давня українська (і церковщина) не знає; всі такі явища в Шевченковій мові мають окремі функції; поет уживає їх: *а*) для вимог поезії (асонанси, рими); *б*) у творах, що їх зміст в'яжеється чи з Біблією, чи зі староукраїнським письменством; *в*) щоб віддати вищі почування, пророчий пафос, такий прикметний для біблійного стилю; *г*) щоб змалювати образ людей, соціально вище поставлених (царів і т. д.), які повинні вживати і вищої мови, у протилежності до людей звичайних, що користуються звичайним народним словом; *г*) у зв'язку з настановою поета до таких людей він надає своїм архаїзмам забарвлення легкого насміху, що ... переходить у глум, а то й доходить до сарказму” [8, с. 353]. Як стверджує В. Сімович, „Біблія та староукраїнські літописи були для Шевченка джерелом, із якого він черпав вислови в поемах, що торкалися життя царів, панів”. Біблійні мотиви знайшли відображення у багатьох творах поета. Це, насамперед, „Псалми Давидові”, „Марія”, „У бога за дверима лежала сокира”, „Подражаніє 11 псалму”, „Подражаніє Іезекілю (Глава 19)”, „Осії. Глава XIV (Подражаніє)”, „Ісаїя. Глава 35 (Подражаніє)”, „Царі” та ін. [8, с. 350].

Одним із нових мовознавчих досліджень творчості Т. Шевченка стала монографія акад. В. Русанівського „У слові – вічність” [7]. Окреслюючи мовні особливості діалектної бази, на якій сформувалася Шевченкова поетична мова, що пізніше набула статусу загальнонаціональної літературної мови, мовознавець наголошує, зокрема, на тому, що „особливе місце в лексиці і фразеології Т. Шевченка посідають церковнослов'янізми, які в сучасних дослідженнях не розглядаються як окремий лексичний шар, відмінний від давньоруського і староукраїнського” [7, с. 87]. На думку вченого, використанню Шевченком церковнослов'янізмів передувала тривала фольклорна традиція (колядки, щедрівки).

Відправним пунктом для використання церковнослов'янської лексики у творчості Т. Шевченка стали «Давидові псалми», де в канву україномовного тексту органічно впліталися окремі слова і навіть цілі звороти церковнослов'янського походження. В. Русанівський констатує, що слова *древо, муж, віспою, благая, восхвалили, яко в притчу, ізбави, беззаконіс, творящий, доколі* не сприймаються як чужоземні; навпаки, «створена за церковнослов'янським зразком з українських або з українських і церковнослов'янських морфем» лексика використовується в усій творчості поета («Осії. Глава XIV», «Подражаніє 11 псалму», «Ісаія. Глава 35» та ін.) як результат невіддільності українського та церковнослов'янського джерел у мовному вихованні Т. Шевченка. В цьому контексті варто зауважити той факт, що чимало висловів поета, які містять лексеми церковнослов'янського походження, стали крилатими, напр.: *І возвеличимо на диво І розум наш і наш язик; Возвеличу Малих отих рабів німих!; Німим отверзуться уста* тощо.

Таким чином, можемо стверджувати, що загальнокультурний контекст розвитку української літературної мови другої половини XIX – початку

XX ст. характеризується зміцненням ряду таких тенденцій, що їх започатковано саме в творчості Т. Шевченка й продовжено в текстах українських перекладів Святого Письма цього періоду. В ряді цих тенденцій О. Муромцева називає, зокрема: 1) використання народної мови як основного матеріалу літературної мови; 2) збагачення словникового складу мови новими словами; 3) розширення семантики різних груп лексики української мови; 4) подальше нормування літературної мови та ін. [3, с. 3]. Проте в цей період набувають розвитку й нові тенденції, зумовлені тим, що „соціальні, культурні, національні потреби українського народу в нових історичних умовах, що склалися в другій половині XIX – на початку XX ст., вимагали високорозвиненої, багатофункціональної літературної мови, здатної виражати поняття „вищого порядку” [3, с. 6].

Куліш як автор першого повного перекладу Святого Письма українською мовою намагався відновити перерваний царськими заборонами поступовий розвиток староукраїнської мови і законічний перехід її елементів у нову українську літературну мову, хотів у своїх творах відобразити неперервність цього процесу, тому широко використовував церковнослов'янізми. Церковнослов'янізми у мові творів Т. Шевченка підтверджують її народність, яка полягала в освоєнні тих джерел, що живили духовний світ українського народу.

Перспектива подальших досліджень функціонування церковнослов'янізмів у текстах творів таких видатних письменників, як Т. Шевченко, П. Куліш та ін., полягатиме у повноті їх відображення в сучасних словниках української літературної мови. Адже єдиний спосіб переосмислити, повному оцінити творчу спадщину Т. Шевченка та перекладацьку практику П. Куліша – «здійснити перезавантаження» мислення, вивільнити його від повторення загальних місць.

Література

1. Коковський Т. Переклади Біблії на українську мову // Стяг: Часопис Української Лютеранської Церкви. – 2000. – 3 (березень).
2. Мороз Т. Стилійстична функція церковнослов'янізмів в українській літературній мові нового періоду (на матеріалі творів Т. Шевченка та біблійних перекладів П. Куліша) // Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової шевченківської конференції; Черкаси, 22-24 квітня 2009 р. / Редкол.: Поліщук В. Т. (відп. ред.), Жулинський М. Г. та ін. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 511-521.
3. Мороз Т., Ткач Л. Актуальність мовного досвіду П. Куліша та І. Пулюя у творенні лексики високого стилю української мови // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – Вип. 6. – Вінниця : Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. – С. 122-133.
4. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків : Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання „Вища школа”, 1985. – 152 с.
5. Німчук В. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11-30.
6. Панькова Кулішева мова // Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). – Нью-Йорк, 1970. – С. 101-105.

7. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К. : Наукова думка, 2002. – 238 с.
8. Сімович В. Дещо про Шевченкову архаїзовану мову // Сімович Василь. Праці у двох томах. Том 1: мовознавство / Упорядкування і передмова Л. Ткач. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 341-353.
9. Франко І. Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – К. : Наукова думка, 1984. – 684 с.
10. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2003. – 160 с.
11. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Сучасність. – 1983. – № 12. – С. 7-38.
12. Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янськи) // Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів. – 1998. – № 2. – С. 1-5.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТЕКСТОВИХ ДЖЕРЕЛ

Пс – Пулюй Іван. Молитовник. Псалтир. / За загальною редакцією проф. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1997. – 271 с. [після умовного позначення Пс перша цифра означає число пісні за порядком, друга – вірш].

Татьяна Мороз

СТАРО(ЦЕРКОВНО)СЛАВЯНИЗМИ КАК ИСТОЧНИК ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. ШЕВЧЕНКО И БИБЛЕЙСКИХ ПЕРЕВОДОВ П. КУЛИША

Аннотация. В статье в обобщенном виде представлены результаты предыдущих языковедческих исследований относительно изучения индивидуального языкового стиля Т. Шевченко и П. Кулиша, их связи с культурными традициями украинского языка, места и стилистической функции, старо (церковно) славянизмов как одного из источников языка писателей.

Ключевые слова: старо (церковно) славянизмы, письменно-книжная традиция, стилистическая функция, язык произведений Т. Шевченко, библейские переводы П. Кулиша.

Tetyana Moroz

THE OLD (CHURCH) SLAVISMS AS THE SOURCES OF T. SHEVCHENKO'S WORKS AND P. KULISH'S HOLY SCRIPTURAL TRANSLATIONS LANGUAGE

Summary. This article presents the results of previous linguistic research as for the study of individual linguistic style of T. Shevchenko and P. Kulish, their relationship to cultural traditions of Ukrainian language, place and stylistic features Old (Church) Slavonic as a source of writers' language.

Key words: Old (Church) Slavonic, written-literary tradition stylistic feature, the language of Shevchenko's works, Bible translations by P. Kulish.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2014 р.

Мороз Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.